

ПОЕМА «ЕНЕЇДА» І. КОТЛЯРЕВСЬКОГО ЯК ХУДОЖНІЙ ФЕНОМЕН

Стаття присвячена проблемі перетину та співіснування в поемі «Енеїда» І. Котляревського різних літературних напрямів та методів. Розглянуто взаємодію у творі барокової, класицистичної, романтичної та реалістичної площин, які реалізуються як на рівні форми, так і сенсу. Травестія слугує не тільки як засіб гумористичного й сатиричного зображення, а й як спосіб етнографізму.

Ключові слова: літературний напрям, літературний метод, класицизм, травестія, бурлеск, романтизм, етнографізм.

The article dwells on the problem of various literary trends' and methods' functioning in I. Kotliarevskyi's «Aeneid». The interdependence between baroque, classicism, romanticism and realism realized in form and sense modi of the poem has been studied. Travesty has been shown as an ethnography medium not limited to humourous and satirical presentation only.

Key words: literary trend, literary method, classicism, travesty, burlesque, romanticism, ethnography.

Поема «Енеїда» І. Котляревського – явище епохальне для української культури, оскільки не має аналогів ні за стилем, ні за художньою вартістю, хоч формувалася з тих самих джерел, що й досить широкий пласт літературних творів. Цей твір непересічний хоча б тому, що поєднує в собі численні парадокси, саме в сукупності яких він і постає як цілісний літературний феномен. «Енеїда» – твір перехідної доби як з погляду історично-соціальних умов, у яких писався, так і сучасного етапу літературного розвитку, внаслідок чого він «сплавляє» в собі багато несполучених на перший погляд чи й зовсім суперечливих явищ, які створюють таке собі літературне попурі. Це твір-опозиція старого барокового письменства та нових літературних традицій, літературної та простонародної мови, «високої», серйозної тематики та «низької», гротескної розповіді, античного сюжету та народних персонажів, випадковості та інтенціональності, античної оболонки та народного духу. Головна ж дихотомія літературного існування «Енеїди» проявляється у її існуванні як переробки та оригіналу водночас. При тім літературний розгляд та аналіз поеми зазвичай рухається в однічному напрямі, зосереджуючись здебільшого на віднайденні спільного та відмінного з античною поемою з одного боку, та українськими ба-

роковими традиціями, – з іншого. Окремий пласт наукових інтересів у сфері вивчення творчості Котляревського становить порівняльний аналіз травестованих національних «Енеїд» на основі їхньої фабульної та композиційної спорідненості.

Епічна структура та композиційна побудова «Енеїди» мають цілком логічне пояснення. Травестія і бурлеск з часу своєї появи та активного входження в літературний процес в епоху італійського Відродження існували пліч-о-пліч. В українській літературі вони мають доволі тривалу традицію, тому неправильно було б позиціонувати українську «Енеїду» як перший твір такого ґатунку. Інша річ – перший і чи не єдиний, де вони розкривають не тільки формотворчий, а й смислотворчий потенціал, і набувають виразних етнокультурних рис, чим не вирізнялася західна традиція травестування та бурлескного зображення. Саме це у найкращих його проявах синтезувала поема Котляревського. Як зауважує у праці «Становлення реалізму в українській літературі. Перша половина XIX ст.» Д. Чалий, появу «Енеїди» теж слід пояснювати сильними бурлескно-травестійними традиціями в українській літературі [6, 9]. Бурлеск постає на традиціях низового бароко, що живиться з багатовікових джерел сміхової культури, фольклору, і спершу акумулюється в окрему категорію літературних, здебільшого коротких поетичних жанрів гумористичного характеру – травестій студентів-бурсаків та мандрівних дяків, різдвяних та великодніх віршів, вертепу, шкільних драм, інтермедій і т. п. Уже перша половина XIX ст. знаменує оновлений інтерес до бурлескно-травестійної літературної манери, в чому заслуга поеми Котляревського. Численні епігони переймають формотворчі компоненти бурлескно-травестійного твору, проте, на жаль, зовсім небагатьом із них вдається не знецінити у своїх творах змістовність та сенс, закладені первинно у «прототексті», і не звести його принципи до банальної карикатури. Отже, не залишивши помітного сліду в культурній спадщині, не відрізняючись особливою оригінальністю та літературним хистом, окремі наслідувачі лиш завдали шкоди поемі. За понад двісті років літературного буття на адресу «Енеїди» звучало чимало позитивних, проте й не менше негативних слів, особливо різкою критикою митецької вартості поеми відрізнявся П. Куліш, вбачаючи в ній лиш «бурлацкое юродство». При тім Куліш багато в чому суперечить сам собі, його категоричне обурення («самая мысль написать пародию на языке своего народа показывает отсутствие уважения к этому языку» [4]) з часом змінюється на певну поблажливість – «в ній побачили земляки своє поспільство, побачили хоч з вивороту, та все ж таки не сліпуючи, як сліпували, захилившись до чужомовної книжки» [4]. Варто зауважити, що перше

враження Куліша про поему не було цілком хибним, бо має під собою певні об'єктивні підстави. Та й «сліпим знаряддям українського світогляду», який «сам не знав добре, що він робить» [4], називає Куліш Котляревського недаремно. Як свідчить низка літературно-історичних джерел (передусім розвідки першого біографа Котляревського С. П. Стеблін-Камінського), початкова ідея написання поеми зародилася ще в роки вчителювання майбутнього поета, а товариші по науці зауважили його неабиякий хист до віршування, за що він і здобув прізвисько «рифмача». Низка дослідників схиляється до думки, що Котляревський писав твір «для себе», для вузького кола людей, про що красномовно свідчить хоча б той факт, що автор не мав наміру його видавати. Як відомо, це було зроблено без його на те дозволу і, очевидно, за це ініціатор публікування, конотопський поміщик Максим Папура поплатився не надто улесливими словами на свою адресу у поемі:

Якусь особу мацапуру
Там шкварили на шашлику
за те, що
Чужеє оддавав в печать:
Без сорому, без бога бувши,
І восьму заповідь забувши,
Чужим пустився промишлять [5, 95].

Несвідомим до певної міри можна назвати не тільки первинний задум поеми та бачення автором її завершеного вигляду і цільової аудиторії, а й вибір мови – відхід від барокової церковнослов'янської традиції, «мовних грашок», як називає їх Чижевський у своїй «Історії української літератури», та зупинка на протонародній лексиці та фразеології. Свідчать про це й правки самого автора у рукописі поеми, зокрема заміна традиційно усталених словоформ формами народними. Талант Котляревського плекався у лоні народної поетики, фольклору, романтичного складу мислення, а також сміхової культури, тож «Енеїда» – не тільки авторський твір, а й продукт загальної свідомості, де авторське «я» ототожнюється не тільки історично, соціально, ментально, а й духовно з колективним «я» українського народу. Дотримуючись класицистичної традиції, проте неодноразово переінакшуючи її на свій лад, автор у поемі намагається відійти від особистої оцінки і об'єктивувати реальність, свою позицію:

Тепер же думаю, гадаю.
Трохи не годі і писать;
Ізроду пекла я не знаю,
Не здатний, далєбі, брехати.
Хіба, читателі, пождіте,

Вгамуйтеся трохи, не галіте,
Піду я до людей старих;
Щоб їх о пеклі розпитати
І попрошу їх розказати,
Що чули од дідів своїх [5, 85].
Я, може, що-небудь прибавлю,
перемінно і що оставлю,
Писну – як од старих чував [5, 85],
Де їсться смачно, там і п'ється,
Од земляків я так чував [5, 168].

За словами С. Стеблін-Камінського поет «бував на зборищах і забавах простолюду й сам, переодягнений. Брав участь у них, уважно слухав і записував пісні та слова, вивчав мову, спостерігав звичаї, повір'я, обряди українців, ніби підготовляючи себе до майбутньої праці» [2, 25]. Тож висновок дослідника про те, що, «змальовуючи з натури свої картини, автор ніде не схибив проти істини: народність відбивається в його поемі, немов у дзеркалі, тут є й сувора мораль, і простота, і високе сердечне почуття», логічно обґрунтований [3]. Проте не важко зрозуміти в цьому світлі й гостру критику Куліша, одного із ідеологів українського романтизму. Романтичний світогляд за своєю суттю – явище протилежне бурлескному світогляду, методи двох напрямів теж цілком відмінні, адже перший базується на чуттєво-емоційному сприйнятті та переслідує сентиментально-ілюстративну мету, схильний до ідеалізації зображуваного, тоді як другий побутує здебільшого у сфері раціонального та має викривально-сатиричний характер, а отже, керується реалістичним підходом до відтворення дійсності. Тому й не дивно, що в роки історичного та культурного занепаду поява твору такого штибу була сприйнята неоднозначно, а сама поема багатьма вважалася черговим анекдотом задля втіхи поміщиків. Проте українська «Енеїда» містить не більше як зародки реалістичного мислення, яке тільки з часом увійде в український літературний процес як самостійний літературний напрям, чітко встановлена аксіологічна та естетична система. Елементи ж реалізму в тематиці української літератури з'являються, як підтверджують літературні розвідки, задовго до написання поеми і це, своєю чергою, вказує на те, що бурлескне, на вигляд несерйозне, карикатурне, перебільшене та нерідко профанне подання, з одного боку, та серйозна тематика і проблематика, виокремлені на основі реалістичного світосприйняття, з іншого, не є абсолютно взаємовиключними. Так, «Енеїда» – не перший травестійно-бурлескний твір української літератури, проте новаторський у тому, що виводить бурлеск на якісно новий рівень, використовує його для винесення на

загальний розгляд нової тематики, утверджує його, як повноцінний метод зображення. Радше методом, аніж жанром виступають бурлеск та травестія в українській поемі і набувають своїх класичних виявів. Проте «Енеїду» І. Котляревського не можна розглядати як суто комічний твір – «автор робить такі взаємопереходи, так сплавляє серйозне і жарт, поважне і фарс, що виникає гармонія, яка притаманна тільки талановитим творам» [7, 39] – підмічає у монографії М. Ткачук, і резюмує: «Класицистична поетика зі своїм одновимірним розумінням ідеальних явищ життя такого новаторського естетичного виміру не знала» [7, 35].

Багатовимірність презентується у комплексі суміжних літературних напрямів та практик, кожна з яких накладає свій відбиток на кінцевий загальний композиційний вигляд та смисловий вектор поеми. Тут маємо на увазі не тільки згадане бароко, а й ті ж елементи реалізму та навіть романтизму, які взаємодіють і частково емпатизують бурлескно-гротескне тло, додають правдивості та ліричності оповіді відповідно. При детальному аналізі поеми не важко помітити в її компонуванні й окремі, хоч порівняно і незначні прояви тих літературних метод, формування та становлення яких припадає лиш на наступні століття, до прикладу футуризм, який літературознавці, зокрема М. Ткачук, пояснюють підсвідомим авторським провіденціалізмом. Так, бурлеск і травестія не є однорідними по всій поемі і час від часу поступаються сентиментальним та історичним відступам, що стає помітним, починаючи з четвертої частини, і особливо виразно проступає до кінця твору. Вони розчиняються функціональними масивами міфологічних та демонологічних уявлень, античних та українських народних і релігійних вірувань, органічно сплітаючи їх, зсуваючи існуючі хронотопи й накладаючи нову травестовану реальність на реальність класичного першотвору, виводячи нову форму літературного буття.

Щоб осмислити цю опозицію «одновимірності» та «багатовимірності» й унаочнити її, слід розглянути фактичні прояви кожного зі згаданих аспектів у поемі.

Український класицизм варто розглядати у тісній взаємопов'язаності з низовим бароко, він виступає спадкоємцем усіх тих принципів, що процвітали на літературних теренах України. Набір мистецьких принципів та методів тільки тоді стає повноцінною системою і виокремлюється у самостійний напрям, в тому числі й літературний, коли вступає в боротьбу з попередніми ціннісними орієнтирами і пропонує нові бачення та рішення. Класицизм в Україні зароджується у бароковій традиції і розвивається не те, щоб без різкого протиставлення їй, як, наприклад, у національних літературах Західної Європи, а

й послуговується її прийомами. Слід зауважити, що неповноцінність класицизму в Україні спричинена передусім несприятливими історичними обставинами, ізольованістю розвитку, зокрема й літературного. І все ж класицизм – це дещо більше за бароко, дещо витонченіше, більш викристалізоване, це вже комплексне розуміння літературної практики. Український класицизм, незважаючи на свої досить слабкі прояви, символізує перехід до нової літератури та нової літературної мови. Визначальну роль українського класицизму для подальшого розвитку літературного мистецтва вбачають літературознавці та культурологи, зокрема О. Галич зазначає, що «такий перехід від білінгвічного бароко (церковнослов'янська й українська мови) стає для України справжнім літературним ренесансом» [1, 364].

Класифікацію «Енеїди» як саме класицистичного твору можна пояснити насамперед тим, що поема значно переросла тісні рамки барокового стилю, проте ще не вийшла на новий рівень світоглядного сприйняття, чим вирізняються подальші літературні напрями, зокрема романтизм та реалізм, що конкурують між собою. Тож завдяки широкому смисловому діапазону та новаторству порівняно з творами, що їй передували, «Енеїда», об'ємний твір із системністю у змалюванні, позиціонується саме як класицистичний твір.

Трихотомічний розподіл рівнів твору – форма-зміст-сенс – ілюструє тісний зв'язок з класицистичною поетикою. Як героїчно-комічна поема, за складом внутрішньої форми «Енеїда» все ж входить до системи «високих» жанрів класицизму. Його постулатам відповідає поема за однією зі своїх фабульних ліній, а саме авантюрно-пригодницькою, та персонажами, але тільки тоді, коли вони реалізуються у хронотопі, що збігається з час-просторовими характеристиками Вергілієвої поеми. У цій же площині сходиться загальний сенс обидвох поем – закладення підвалин нової держави, символу відродження. Дані алюзії раз у раз трапляються в українській поемі:

Еней збудує сильне царство
І заведе своє там панство:
Не малий буде він панок,
на панщину весь світ погонить,
Багацько хлопців там наплодить
І всім їм буде ватажок [5, 22].

Чи: Енею годі вже журитись,
Од нього має розплодитись
Великий і завзятий рід;
Всім світом буде управляти,

по всіх усядах воювати,
Підверне всіх собі під спід [5, 112].

Котляревський майстерно використовує у своєму творчому арсеналі властиві для класицистичних творів пророцтва – таким чином зберігається плетиво колізій і перипетій античного твору, забезпечується плинність сюжету, а що найголовніше – інформація, повідомлена через провидців та міфологічних істот, набуває об'єктивності та автоматичної правдивості. Поет отримує змогу відсторонено, немов і не виступаючи учасником розмови, опосередкувати стосовно читача ключові ідеї, в силу чого і виражається авторський провіденціалізм:

Мене боги к тобі послали
І так сказати приказали:
Щоб ти нітрохи не журилась,
Пошлють тобі щасливу долю,
Що учинив ти божу волю
І швидше в Рим переселився [5, 65]

У дусі класицистичної поезики звертається поет за допомогою до музи:

О музо, панночко Парнаська!
Спустиись до мене на часок;
Нехай твоя научить ласка,
Нехай твій шепчець голосок, ... [5, 146].

Проте ці звернення все більше й більше набувають бурлескного характеру, травестія набирає обертів і муза постає перед читачем, як звичайна українська дівчина, хоч певні риси високого стилю все ще збережені:

Гей музо, панночко цнотлива,
Ходи до мене погостить!
Будь ласкава, будь не спесива,
Дай поміч мні стишок зложить!
Дай поміч битву описати
І про війну так розказати,
Мов твій язик би говорив [5, 200].

Та з кожним наступним рядком і вони зникають, і з часом в тих закликах не залишається нічого з пафосних апеляцій Вергілія, як нівелюється і сам зв'язок з античною поемою, усвідомлене прагнення чого експліцитно заявлено в трьох останніх рядках:

Ти, кажуть, дівка не бриклива,
Але од старості сварлива;
Прости! Я, може, досадив.
І в самій речі проступився –

Старою дівчину назвав,
Ніхто з якою не любився,
Ні женихавсь, ні жартував.
Ох, скільки муз таких на світі!
Во всякім городі, в повіті!
Укрили б зверху в низ Парнас.
Я музу кличу не такую:
Веселу, гарну, молодую;
Старих нехай брика Пегас [5, 200].

Класицистичні вклучення в поемі Котляревського проступають то тут, то там, і вони не тільки не змінюють загальний настрій твору, а розставляють акценти саме в потрібних авторові місцях. Відносно повернення до ідеалів античного світу спостерігаємо в описі пекла, виконаного з достатнім дотриманням класицистичних вимог:

Тепер Еней убрався в пекло,
Прийшов на зовсім інший світ;
Там все поблідло і поблекло,
Нема ні місяця, ні зізд,
Там тільки тумани великі,
Там чути жалібні крики,
Там мука грішним не мала [5, 92].

Однак, як зазначає Д. Чижевський, «уявлення про ці ідеали, розуміється, було своє власне, що в дійсності лише користалося певними, не завжди правильно витовмаченими, елементами античної естетики, щоб збудувати свою власну естетичну систему» [8, 325], та все ж вони передбачають надзвичайну гнучкість, найкращим прикладом якої й слугує «Енеїда», бо «дозволяли і ліризм, уділяли певне місце і патосові й гуморові та навіть «поетичному безладдю» [8, 326].

Національний характер поеми актуалізується через травестію, проте Котляревський не просто переінакшує античну поему в сатиричному чи гротескному ключі. Травестія має значно важливішу місію – зберегти й відобразити мовне та духовне багатство народу. Тепер на відстані століть та діахронічного розвитку мови й мовлення можна говорити про важливість поеми як свого роду першого словника тогочасних українських реалій, синонімії, фразеології, багато з яких уже давно поза щоденним побутовим вжитком, тих же численних вульгаризмів, за які так гостро критикували автора, закидаючи йому висміювання простого люду та блазнювання. Тож важко погодитися з Чижевським щодо того, що «в деяких місцях його (Котляревського – Х. Г.) поему було б легко перевести в серйозну площину, – лише усунути мовні травестійні елементи: вульгаризми, занадто народні звороти,

етнографічні подробиці і т. д. ; стилістики б змінити не було треба – вона є цілком класична» [8, 349]. Скільки б втратив сам твір, хоча б в лінгвістичному аспекті, а сама українська література позбулася б одного зі своїх найвидатніших шедеврів, взірця естетичної думки своєї доби. Недарма однією з найвдаліших дефініцій «Енеїди» без догоди будь-яким літературним напрямом чи критеріям є визначення її як енциклопедії українознавства, народного життя.

Саме етнографізм – це точка перетину в тексті поеми романтичного та реалістичного, адже етнографічний як один із методів реалізму «якнайцільніше був зв'язаний з традицією романтики» [8, 387]. Промовистий факт – в «Енеїді» згадано понад сто двадцять страв та напоїв, не кажучи вже про найменування традиційного вбрання, танців, музичних інструментів, прислів'їв, без перебільшення незліченну кількість народних фразеологічних зворотів і т. п., що на той час стало найповнішим зібранням етнолексики та етнофразеології, тоді коли справжнє результативне зацікавлення народною духовною спадщиною починається лиш зі становленням українського романтизму. Виразні романтичні тенденції проступають в уривках, де автор безпосередньо повертається до історичного минулого України:

Так вічної пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись...
Так славнії полки козацькі
Лубенський, Гадяцький, Полтавський
В шапках, було, як мак, цвітуть [5, 149].

Проте до справжнього, чистого романтизму навіть підкреслено сентиментальним епізодам, як, до прикладу, історія побратимів Низа та Евріала та розпач Евріалової матері в п'ятій частині, ще дуже далеко. Бо хоч яким би серйозним не було те, що описується, автор залишається вірним тій бурлескній манері, з допомогою якої воно доноситься до читача, бо ж як резюмує сам автор:

Не всякий так змудрує,
Як сам Вергілій намалює,
А я ж до жалю не мастак;
Я сліз і охання боюся
І сам ніколи не журюся;
Нехай собі се піде так [5, 242].

При тім все ж відчутна різниця між трьома першими та трьома останніми частинами поеми. Тоді коли перші вражають просто таки феєрверком гумору, швидкою плинністю подій, легкістю оповіді, то останні все більше тяжіють до епічності, панорамних описів, ліризму, порівняної версифікаційної «важкості». Вочевидь, це мав на увазі поет, кажучи:

Тепер без сорому признаюсь,
Що трудно битву описать;
І як не морщусь, ні стараюсь,
Щоб гладко вірші шкандовать,
Та бачу по моєму виду,
Що скомпоную панахиду [5, 263].

«Енеїда» І. Котляревського – твір епохальний. Його художній феномен засвідчує досконалість письма українського творця, який сягнув ходів світової думки, що й особливо вагомо для характеристики системи різних національних літератур світу [9, 68]. «Енеїда» – результат історичних обставин, уособлення попереднього культурного досвіду народу та перспектива його прагнень. Поема є певною мірою міжжанровим сплавом, адже має ознаки «високих» та «низьких» жанрів, а ще міжстильовим, бо хоч і є класицистичною поемою, проте вже містить окремі елементи реалізму та романтизму з властивими їм характеристиками. За жанровою класифікацією «Енеїда» – бурлескно-травестійна поема, проте в цьому випадку бурлеск та травестія доцільно було б розглядати не стільки як жанр, а як літературний метод, техніку зовнішнього оформлення інформації, яка, зі свого боку, виходить з глибших світоглядних позицій. На прикладі української «Енеїди» можна стверджувати факт наявності класики бурлеску та травестії в українській літературі.

Література

1. Галич О. Теорія літератури : підручник / О. Галич, В. Назарець, Є. Васильєв. – К. : Либідь, 2001. – 488 с.
2. Гончар О. Українська література передшешченківського періоду / О. Гончар. – К., 1982. – С. 295.
3. Гуць М. Перший твір нової української літератури [WWW document]. URL <http://kpi.ua/936-14> (13 листопада 2011).
4. Зеров М. Нове українське письменство [WWW document]. URL <http://www.utoronto.ca/elul/history/Zerov/Nove-pysmenstvo/Rozdil%202.html> (13 листопада 2011).
5. Котляревський І. Енеїда: [пер. на англ. Б. Мельника]. – Торонто, 2004. – 279 с.
6. Нудьга Г. На шляхах до реалізму / Г. Нудьга // Бурлеск і травестія в українській поезії першої половини ХІХ ст. – К., 1959. – С. 80 – 84.
7. Ткачук М. Творчість Івана Котляревського: антропологічний та естетичний дискурси : Монографія / М. Ткачук. – Суми : Вид-во СумДУ, 2009. – 216 с.
8. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Д. Чижевський. – Нью-Йорк, 1956. – 511 с.
9. Zymomyja M. Deutschland und Ukraine: Durch die Abrisse zur Wechselseitigkeit von Kulturen; [hrsg. von Ihor Tratsch; Einleitung von Roman Hromiak] / Mykola Zymomyja. – Fürth : Flacius-Verlag, 1999. – 156 S.